

МЕШОВИТА ГРАЂА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА Књ. XXXII

ISSN 0350-5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XXXII

Editorial board

BILJANA MARKOVIĆ, NEDELJKO V. RADOSAVLJEVIĆ,
RADOMIR J. POPOVIĆ, VLADIMIR JOVANOVIĆ,
BOJANA KATIĆ-MILJKOVIĆ, LUDMILA KUZMICHEVA,
GABRIELLA SCHUBERT, LILIANA SIMEONOVA

Editor-in-chief

NEDELJKO V. RADOSAVLJEVIĆ

Belgrade
2011

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА
MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XXXII

Редакциони одбор
БИЉАНА МАРКОВИЋ, НЕДЕЉКО В. РАДОСАВЉЕВИЋ,
РАДОМИР Ј. ПОПОВИЋ, ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ,
БОЈАНА КАТИЋ-МИЉКОВИЋ, ЉУДМИЛА КУЗМИЧЕВА,
ГАБРИЕЛА ШУБЕРТ, ЛИЛИЈАНА СИМЕОНОВА

Одговорни уредник
НЕДЕЉКО В. РАДОСАВЉЕВИЋ

Београд
2011

Овај број *Мешовите ѡрађе - Miscellanea*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете и науке Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

Сима Ђирковић

СТУДИЈЕ О ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

2. Удвојени, раздељени и фрагментарни чланови
Раковачког рукописа

9

- Драгић М. Живојиновић
АКТ ХИЛАНДАРСКОГ БРАТСКОГ САБОРА
О ПРОДАЈИ АДЕЛФАТА

39

- Биљана Марковић
ЧЛАН О ШКОЛСТВУ У РУКОПИСИМА МЛАЂЕ
РЕДАКЦИЈЕ ЈУСТИНИЈАНОВОГ ЗАКОНА

51

- Ђуро Тошић, Невен Исаиловић
БОГОЈЕ РАДИНЧИЋ ИЗ ГАЦКА –
ДОМАЗЕТСТВО ИЗМЕЂУ СЛУЖБЕ (SERVITIUM)
И ПОСИЊЕЊА (AFFILIATIO)

75

- Марица Маловић Ђукић
DEFORIS (DE FORIS) У КOTORУ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ (15. ВЕК)

87

- Невен Исаиловић
ДВЕ ЂИРИЛСКЕ ИСПРАВЕ
ИВАНА VI (АНЖА) ФРАНКОПАНА ОМИШАНИМА

101

- Александар Крстић
ДОКУМЕНТИ О УГАРСКИМ ПОСЕДИМА
ДЕСПОТА ЂУРЂА ДАТИМ У ЗАЛОГ
ЈОВАНУ ХУЊАДИЈУ 1444. ГОДИНЕ

125

- Татјана Катић, Гордана Гарић Петровић
ПОПИС ЗЕАМЕТА И ТИМАРА
ОБЛАСТИ БРВЕНИК ИЗ 1477. ГОДИНЕ

157

- Александар Јаковљевић
ОСМАНСКА ТАПИЈА (*TAPŪNÂME*) МАНАСТИРА ВОЉАВЧА
ИЗ 1538/9. ГОДИНЕ – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ МАНАСТИРА

191

Срђан Катић, Драгана Амедоски ЗАКУПИ БЕОГРАДСКЕ И СМЕДЕРЕВСКЕ СКЕЛЕ И КАРЛОВАЧКОГ ХАСА СЕДАМДЕСЕТИХ И ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 16. ВЕКА	205
Татјана Катић, Срђан Катић ЗИМОВАЊЕ ОСМАНСКЕ ВОЈСКЕ У РУМЕЛИЈИ 1686/87. ГОДИНЕ	219
Исидора Точанац Радовић РЕЗОЛУЦИЈА ЦАРА КАРЛА VI ИЗ 1720. ГОДИНЕ	243
Владан Гавриловић ПОПИС ПОТИСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ ИЗ 1748. ГОДИНЕ	255
Недељко В. Радосављевић ДИПЛОМА МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА О ПРАВУ ДЕЧАНСКИХ МОНАХА НА ПРИКУПЉАЊЕ МИЛОСТИЊЕ ИЗ 1755.	281
Јелена Илић ОФИЦИРИ БАНАТСКЕ ЗЕМАЉСКЕ МИЛИЦИЈЕ 1757. ГОДИНЕ	289
Александра Вулетић СТАНОВНИЦИ ШАПЦА 1819. ГОДИНЕ	311
Мирјана Маринковић, Јована Шаљић ТУРСКА ПИСМА КНЕГИЊИ ЉУБИЦИ	325
Радомир Ј. Поповић ДВЕ БЕЛЕШКЕ ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА О РУСКИМ КОНЗУЛИМА У СРБИЈИ ДАНИЛЕВСКОМ И ЛЕВШИНУ	337
Јелена Пауновић – Штерменски ДВА БРИТАНСКА ДОКУМЕНТА ИЗ ЦАРИГРАДА О ПРОМЕНИ НА ПРЕСТОЛУ СРБИЈЕ 1860. ГОДИНЕ	349
Данко Леовац МЕРЕ БЕЗБЕДНОСТИ ПРЕ И ПОСЛЕ ПРОМЕНЕ НА СРПСКОМ ПРЕСТОЛУ 1860. ГОДИНЕ	369

Милош Ковић БРИТАНЦИ И ХАЦИ-ЛОЈИНА РЕВОЛУЦИЈА: КОНЗУЛ ЕДВАРД ФРИМЕН О ПОБУНИ И ОКУПАЦИЈИ САРАЈЕВА 1878.	381
Петар В. Кростић ПИСМА ТОДОРА СТЕФАНОВИЋА ВИЛОВСКОГ СА ПУТОВАЊА У ДАЛМАЦИЈУ И ЦРНУ ГОРУ 1880. ГОДИНЕ	415
Момир Самарџић, Сара Самарџић ХАЈМЕРЛЕОВ ПРОЈЕКАТ ТАЈНЕ КОНВЕНЦИЈЕ ИЗ 1881. ГОДИНЕ	451
Сузана Рајић ПИСМА КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ КОМОРНИКУ СИМОНОВИЋУ ИЗ 1891. И 1892. ГОДИНЕ	473
Биљана Вучетић ШКОЛОВАЊЕ ПИТОМАЦА МИНИСТАРСТВА ИНОСТРАНИХ ДЕЛА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1891. ГОДИНЕ	491
Ненад Миленовић ИЗВЕШТАЈИ ДЕЛЕГАЦИЈЕ СРБИЈЕ СА ДРУГЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ МИРА У ХАГУ 1907. ГОДИНЕ	507
Биљана Стојић ПОМОЋ БЕЛГИЈСКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ТОКОМ БАЛКАНСКИХ РАТОВА	529
Божица Младеновић, Милић Ј. Милићевић О БОРАВКУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФУ 1916. ГОДИНЕ	543
Божица Младеновић, Милић Ј. Милићевић КАЗИВАЊА РАДОША НИКОЛИЋА О ТОПЛИЧКОМ УСТАНКУ	553
Биљана Вучетић, Срђан Рудић ИЗ ПРЕПИСКЕ ВАТРОСЛАВА ЈАГИЋА И ВЛАДИМИРА ЂОРОВИЋА II ДЕО (1918-1921)	561
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	581 583

МЕШОВИТА ГРАЂА, књ. XXXII стр. 415-449
MISCELLANEA, vol. XXXII pp. 415-449

УДК : 908:930.85](497.5+497.16)"1880"(044)

Петар В. КРЕСТИЋ
Историјски институт
Београд

**ПИСМА ТОДОРА СТЕФАНОВИЋА ВИЛОВСКОГ
СА ПУТОВАЊА У ДАЛМАЦИЈУ И ЦРНУ ГОРУ
1880. ГОДИНЕ***

Апстракт: У раду су приређена писма Тодора Стефановића Виловског (1854-1921), са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880. године, током мисије коју је, као пратња генерала Ђуре Хорватовића, обављао у име Милана Обреновића, тадашњег владара Србије. Писма упућена родитељима садрже дуге и иссрпне извештаје о пределима, градовима и насељима која је посетио, али и, што је значајније, драгоцене информације о бројним личностима јавног, културног и политичког живота, које је био у прилици да сртне и упозна.

Кључне речи: Тодор Стефановић Виловски, Црна Гора, кнез Никола I Петровић Његош, Далмација, Ђура Хорватовић, Јован Стефановић Виловски.

Име Тодора Стефановића Виловског (Земун, 25. XII 1854-Жомбољ, Румунија, 9. I 1921) добро је познато како српској историографији, тако и домаћој књижевности, политици и публицистици. Син царско-краљевског мајора Јована Стефановића Виловског (1821-1902), првог српског хидролога, великог патриоте и носиоца племићке титуле „вitez од Вилова“ (отуда Виловски), после завршеног Филозофског факултета у Бечу, заједно са

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

Петар В. Костић

Стеваном Ђурчићем покренуо је и уређивао месечни лист *Србадија* (1875-1877). Био је власник и уредник илустровано-књижевног месечника *Српска зора* (1876-1881). Играо је видну улогу у омладинском покрету, и више пута је биран за председника студентског друштва „Зора“. Као изузетно образован и врстан писац, са одличним знањем немачког језика, био је стални дописник *Заставе* и немачких новина *Augsburger Allgemeine Zeitung*. Сарађивао је у листовима *Браник*, *Летопис Матице српске*, *Српски књижевни гласник*, *Панчевац*, *Отаџбина*, *Стражилово*, *Бранково коло*, *Дело*, *Ново време*, *Трговински гласник*, *Одјек*, *Нова искра* и у многим периодичним листовима из Немачке, Аустрије и Угарске (*Politik*, *Pester Lloyd*, *Neue Freie Presse*, *Wanderer* и *Hellwalds Ausland*). Био је посланик и секретар Народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима. У Београд је прешао 1881, где се налазио на положају секретара министра иностраних дела и уредника листа *Видело*, органа Српске напредне странке. Током српско-бугарског рата 1885. био је на челу Пресбира, такође и секретар врховног команданта краља Милана. После периода живота у Бечу (1887-1895), по повратку напредњака на власт вратио се у Србију, где је радио као први секретар Министарства народне привреде, а потом као генерални директор пошта и телеграфа Србије. Сукоб са Владаном Ђорђевићем, председником владе и министром иностраних дела (1899), утицао је на поновни одлазак Виловског у Аустрију, где је живео до 1909. Тада се поново вратио у Србију, дочекавши почетак Првог светског рата на положају начелника поменутог министарства и шефа Пресбира. По завршетку рата све до смрти био је државни комесар на имању грофа Чеконића.

Написао је занимљиве и подацима богате „Моје успомене“¹, сећања која захватају период од 1867. до 1881, као и њихов наставак, објављен под насловом „Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881-1920)“². Аутор је и више текстова о историји Београда, заснованих на архивским истраживањима. Бавио се и књижевном и позоришном критиком.

Тодор Виловски био је интелектуалац разноврсних интересовања, обдарен несумњивим списатељским талентом. Делом захваљујући очевом угледу у матичној држави, али и личним способностима, као и разноврсним и блиским везама са друштвено-политичком елитом у Србији, био је у прилици да непосредно прати, па и учествује у појединим догађајима

¹ „Моје успомене (1867-1881)“, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1907. Друго издање објављено је 1988. године, са поговором Саве Дамјанова.

² „Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881-1920)“, приредио Василије Ђ. Костић, Нови Сад 2010.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

којима је био савременик. Не треба губити из вида чињеницу да се као миљеник краља Милана Обреновића Виловски налазио у његовој дугогодишњој служби, чак и у дугом периоду његовог боравка ван Србије, као и да је био у сталној и интензивној преписци с њим.

Приређени текст састоји се од осам писама различите дужине, писаних на хартији за писма (писма I-IV на формату 11,2x17,9 cm, писма V-VIII на формату 13x20,2 cm). Она су, у виду путописа, настала у периоду од 9. маја закључно са 2. јуном 1880. године, током мисије коју је, као пратња пуковника Ђуре Хорватовића, обављао у име тадашњег владара Србије. Виловски је родитељима слao дуге и исцрпне извештаје са тог путовања обалом Далмације и Црне Горе, описујући лепоту предела кроз које је пролазио, начин путовања, временске прилике и неприлике, изглед градова и насеља која је посетио, њихове историјске знаменитости, и што је најзначајније, обавештавао их је подробно о личностима јавног, културног и политичког живота које је сусретао и упознавао. Описи које пружа су верни, живописни и упечатљиви, анализе личности и њихових карактера су занимљиве, проницљиве и духовите, на моменте чак и ироничне, али свакако уверљиве, а читаоцу пружају бројне и драгоцене податке, како о приказаним областима, тако и о људима које у својим белешкама помиње. У сваком случају писма Виловског, писана у виду путописа, и са литерарног и са географског и историјског становишта заслужују да буду објављена и доступна не само онима који се занимају за његово књижевно стваралаштво већ и онима који желе поближе да се упознају с богатим срpsким породицама настањеним дуж јадранске обале и бројним истакнутим личностима јавног живота како из предела Далмације тако и Кнезевине Црне Горе, посебно онима из најближег окружења књаза Николе.

Оригинали писама Тодора Стефановића Виловског чувају се у Архиву Српске академије наука и уметности, под сигнатуром број 15.069/4-11.

У тексту писама нису вршene језичке измене, а ситније допуне стављене су у угласте заграде. Приложена су разјашњења архаичних и непознатих речи, и учињене мање интервенције на рукопису, у складу са савременим језиком и правописом, како би се читаоцу омогућило његово лакше коришћење.

* * *

Моје и Хорватовићево³ путовање у Далмацију и Црну Гору
маја месеца 1880.

I

У Трсту, 9. маја п[о] р[имском] 1880.

Драги родитељи!

Синоћ стигосмо здрави и весели. Путовали смо пријатно и ако је било небо облачно а ваздух ладнији но иначе. Ја нисам имао времена да спавам у колима, вазда сам гледао на предео, који је сваки час мењао карактер. Ово је заиста најзанимљивија железничка пруга у Аустрији. Партија од Глогница⁴ до Мирцушлага⁵ надмашује сваку замисао; ја сам се управо изненадио овој величанствености. Од Мирцушлага (где смо ручали) па све до Граца, куда смо дошли пред вече) спушта се терен, и железница пролази долином реке Муре, која изгледа као нека башта обрађена брдима а посејана селима црквама и древним замцима из средњег века. У Грацу смо били у гостионици *Код З гаврана* близу железнице. Грац је необично чиста и лепа варош са старим и новим зградама, рингом предграђима – све онако као што је у Бечу, те имају они право који га називају „малим Бечом“. Пензионирача има толико, да ти се чини да си у каквом инвалидском здању. Кажу да у овај пар има 65 пензионованих ѡенерала, који живе у Грацу, које с породицама, које без породица. Јуриста Красојевић,⁶ што је био пре више недеља у Бечу (бивши аустријски чиновник у Босни) на којега наиђосмо чим ступисмо ногом у варош, водио нас је по вароши. Јуче за рана већ (било је вальда 5 ½ часа) кренујмо се из Граца. Долина, којом путовасмо, пружа се од Граца па све до Еренхаузена⁷ где се опет стешњава. Ту почињу „вендски брегови“ – windische Büchel –

³ Ђура С. Хорватовић (1835-1895), генерал, министар војни.

⁴ Односи се на планински град у Доњој Аустрији.

⁵ Град у Штајерској, у централном делу Аустрије.

⁶ Ђорђе Красојевић (1852-1923), политичар, адвокат, један од првака Српске народне радикалне странке Срба у Угарској.

⁷ Град у јужној Штајерској, у Аустрији.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

предео који се са своје ванредне питомости и обрађености па и са своје лепоте свакоме допадати мора. Овде су варошице и села као од шећера, а сав предео чисто је посејан кућицама и црквицама, које само провирују иза свежег зеленила њива и шума. Тако то траје све до Цилија; овде почињу високи брегови. Одмах иза Цилија улазимо у долину реке Сане а из ове пошто смо прошли поред купатила Тогфера и Ремербада у долину, управо у кланац, кроз који се вијуга Сава. Од Штајнбрика⁸ па до близу Љубљане путовали смо све долином Саве – долином која својом романтичношћу подсећа на Ђердап и Казан⁹. Од Љубљане, нарочито од Аделсберга почиње „карш“ (Karst) предео јадан и жалостан, чисто обасут камењем, иза којега се обично скрива које јадно дрвенце, скромно и стидљиво, као да хоће да те моли да му не замериш што се случајно нашло овде у овој каменитој пустињи. То је карактер предела све до Набрезине¹⁰. Сваки пажљиво гледа хоће ли се скоро отворити панорама. Ево нас у неком кланицу, нит видимо шта лево ни десно, ал то је баш рафинерија природна, што хоће да се тим већма изненадимо кад угледамо велико – дебело море. И у мах се отвори панорама. Под нама лежи сиње море, недогледно и сада мирно, као да не зна бити бесно и разуздано. То је поглед ванредан – први пут сам видио море и чисто ми се чињаше да сам тек сада угледао свет и да [га] све до сада нисам познавао. Јутрос ми беше први посао да одем на море и да га се сит нагледам. Ово је нови свет за мене, све ме интересује у њему, и људи, и вода и бродови и чамци, све је то другачије него у Бечу, све је то горостасније, а све то чини – море. Наш пуковник се данас бацио у велику параду – црно одело, нов клак¹¹ и нове рукавице – не би га познала, прави „шаццер“. Хоћемо да посетимо Опујића¹², коме ће да преда Таковски крст, што му га шаље кнез Милан. Пуковник се усрдно поздравља. Ми ћемо се по свој прилици у уторак кренути из Трста. С трошком нећу изићи на крај. Све је скупље него што сам мислио. Видићу шта ћу. Деди љубим руку, децу поздравите. Ваш одани син

Тодор

⁸ Зидани Мост, у данашњој Словенији.

⁹ Клисура на Дунаву.

¹⁰ Набрежина, дан. Аурисина, насеље уз обалу Тршћанског залива.

¹¹ Врста мушког шешира који се склапа и расклапа.

¹² Александар Опујић (1825-1888), трговац из Трста.

Петар В. Крестић

II

У Трсту, 11. маја 1880.

Драги родитељи!

О нашем бављењу у Трсту и о Трсту самом писаћу вам чим стигнемо у Дубровник, а то ће бити у четвртак. За сада само вам толико јављам да се данас у подне крећемо, да ћемо бити довече у Поли¹³ а сутра ујутру у Задру, где ћемо се бавити свега 3 сата. У Дубровнику бићемо 3 дана.

Писмо Поповићево примио сам и већ сам му одговорио. Молио сам га да плати за синовца, па после да ради шта зна. Разложио сам фаталност мoga положаја јер ћу морати Петра тужити и против њега сведочити. Петру сам такође писао. Паја Марковић нека се још претрпи и нека не чини никакве кораке, јер сам уверен да ће старац пристати. У овом писму већ попушта, а у идућем, надам се, да ће сасвим попустити. Ако пак не буде резултата, то ћу при повратку заједно с Пајом учинити законити корак.

Пуковник вас све срдечно поздравља. Поздравите деду, децу и све пријатеље. Ваш одани син

Тодор

Време једнако кишовито. Овде скupoћа велика, јело шкандалозно, а друштвени живот врло слабо развијен.

III

На пароброду „Apcid. Ferdinands Massimiliano“
између Трогира и Сплита 13. маја 1880.

Драги родитељи!

Без сумње сте добили моја два писма из Трста, а осим тога карту из Поле, телеграм из Задра и карту из Шибеника. У свом првом писму описао сам вам у кратко наше путовање из Беча до Трста и утисак што га

¹³ Данашња Пула.

је Трст на мене учинио. Овај је утисак остао, јер је доиста необично жива варош са трговином какву је друга аустријска варош нити има нити може имати.

Сваки сам дан излазио на молове и погледао на море на ком се витлаху барке око мањих и већих бродова, од којих неки долазе а неки полазе. А крај обале лађа до лађе као да их је ко сложио – понајвише трговачки бродови и рибарски чунови. Заиста необичан призор за онога ко до тада није видео море.

Дошавши у Трст одсели смо у првом хотелу на великој пијаци крај морске обале. Пуковник је назебо на путу, те је рано лего. Сутрадан се бацисмо у параду, ваљало је потражити Опујића и зета му Александра Константиновића¹⁴. Нисам могао познати мога сапутника у новим финим хаљинама, рукавицама и шапо-клаку¹⁵. Тако потражисмо Опујића, коме је Хорватовић имао да преда Таковски крст тј. диплому Таковског крста, јер српски кнез ретко ће коме штендирати¹⁶ крст *in natura*. На дому Опујићеву дочека нас госпођа Опујићка¹⁷, сестра богатих Бошковића из Дубровника. Опујићка је прототип приморских Српкиња, велика, јака, лепа – само се по талијанском адету¹⁸ бечи, као што чине све женскиње у овим крајевима. Ова нас је госпођа толиком љубазношћу предусрела, да смо у мањ заволели кућу, у којој смо доиста лепог усрдног пријема нашли. Госпођа говори српски у дубровачком дијалекту, што је мекан, љубак језик са нагласком дубровачким. Госпођа Опујићка, која нам се доцније и као ваљана домаћица приказала, потпуно је салонска дама са оном финоћом у манирима, каквом се одликује овдашњи свет и какву сте на Љубиши¹⁹ опажали. Поседосмо неко време, не дочекавши Опујића, који је по цео дан на „барзи²⁰“. Немојте искати да вам опишем стан и намештај овога богатог трговца, који је својој ћери дао више од по милиона мираза. То је палата и тешко да српски кнежеви скупа имају толико простора колико га има Опујић са госпођом. Он има ни више ни мање већ 17 соба, али боље да их назовем салонима. Намештај је тако богат, да нас обичне људе мора

¹⁴ Александар Константиновић (1848–1914), пуковник, командант гарде краља Александра I Карађорђевића, син Александра и Анке Константиновић, рођ. Обреновић. Био је ожењен Милевом Опујић из Трста, кћерком Александра Опујића и Марије Бошковић.

¹⁵ Шешир, цилиндар.

¹⁶ Шпендијати (нем. и итал.) – поклонити, даровати, обдарити.

¹⁷ Марија Бошковић, кћерка Рајка Бошковића и Маре Никчевић.

¹⁸ Обичају.

¹⁹ Реч је о Стјепану Митрову Љубиши.

²⁰ Берзи. Виловски је често писао и као „борза“.

Петар В. Крестић

засенути оно силно злато и сребро и свила и кадифа, којом су ове одаје раскошно украшene и испуњене. Не мање богато и укусно укraшен је стан Опуjiћева зета Александра Константиновића, кога за тим посетисмо. Константиновић је пун, здрав и леп човек, плав и осредње величине. Није бог зна научен и виспрен али је необично добар и племенит човек и што код нас веле „ein guter Kerl“²¹. Неописана беше радост његова кад нас [је] видео, и опазио сам необично оданост његову према Хорватовићу. За цело време нашега бављења у Трсту био нам је зазоран и водио нас и изважао у околину. Он и X[o]рватовић претресали су обично збитија за време последњег рата и неке особе у Београду. Са мном се нарочито опријатељио, као год што сам и ја њега заволео. Жена му је размажено чедо у богатих родитеља. Нисам скоро видео љубав оца према кћери и обратно као овде. Милева – тако се зове – Опуjiћева јединица – сасвим је на оца, тип српско-талијански, очи велике, осим тога беле масти²² и изражене физ[и]ономије. Необична је то лепота, нама сасвим страна, па у толико дражестнија. Нисам могао да се нагледам ових очију, каквих ни у нас нема, а камо ли у Немаца. Сада је у другом стању – ово ће бити друго – па је осетљивија но иначе; но поред свег тога, видевши лик њезине матере из младога доба и сравњивајући живу матер са кћерком, мора да је Опуjiћка још лепша, већ и зато што је била крупнија и темељнија. Опуjiћ, истина сед ал још младолик, врло је озбиљан човек – слика и прилика трстанског трговца, који никад на друго не мисли већ само на своју трговину, на лађе, на еспап и на „борзу“. То је леп висок човек, висине Хорватовићеве, изражених црта лица и као што рекох необичне озбиљности. Не може доста да се нажали, што ће зет да му се сели у Београд, јер, вели, не зна како ће да се растане са кћерком и малом унуком, која му је поваздан на крилу. То вече бејасмо у опери, која је трајала до 12 сати, и то у Опуjiћевој ложи. Приказивали су први пут оперу неког талијанског композитора, који имитира Вагнера. Наравно да се већини присутне талијанске публике такова интонација није могла допasti. Сутра дан сам био у нашој цркви. Потражио сам Панића, који се чисто топио од радости што ме је видио. Црква је изграђена у чисто византијском стилу од самог камена. Димензије су јој необично велике, светлост чаробна, а украс изнутра тако богат да импонује сваком ко је први пут види. Он[а] је лепша од свију цркава трстанских, а рекао бих да је најдивнија и најбогатија у власником Српству. Она је изнутра укусна и богата, и не знаш чисто чему да се задивиш већма, или вештини, или богатству и обилатостима њезина украса. Панић ме је

²¹ Добар момак.

²² Пути, тена, боје људске коже.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

молио да вас поздравим. Био је необично пријатан и опет ми се захваљивао на „тобожњем добром делу“ што сам му некада указао.

Ал[ександар] Константиновић извезо нас је око 11 сати у Мирамар²³. Овај дворац покој[ног] Максимилијана²⁴, положај му, башта, простор и намештај изнутра тако је све то ванредно и чисто чаробно да би вам морао много и много писати па опет не би довољно исцрпео предмет. Највећма ме је интересовала његова библиотека и Карлотина²⁵ спаваћа соба, у којима има тако занимљивих ствари, да ми је чисто криво било што не могах дуже остати да разгледам комад по комад. Тај исти дан бесмо звати на ручак код Опузића. То беше господски ручак после којега не могосмо окусити баш ништа. Опростишмо се [са] домаћицом и Константиновићком, захваливши им се²⁶ на тако одличном дочеку. То вече склопили смо путни план и спремили смо све како би се сутра дан, dakле у уторак, могли кренути из Трста пут Задра и Котора. Многи су нас у хотелу потражили а многи нас испратише сутра дан, беху ту Опузић, зет му, неки стари Драго Поповић²⁷, старац од својих 80 година, оба Лумбардића²⁸, Панић и још неки.

Опростиш се шњим укрцамо се у лађу, тачно у 12 сати пукне топ са цитаделе, и ми се кренемо са мола Сан Карла и навеземо се на „високо море“.

Небо беше облачно, киша поче падати – али море беше тихо. За по сата толико смо се одмакли од Трста да нам се из далека чинише као бела пруга, коју такође изгубисмо из вида чим заиђосмо иза Пирана.

Овде ћу да прекинем, јер ево стаде лађа²⁹ у Спљету³⁰, где ћу да предам писмо.

Поздрав од пуковника целом дому и свима пријатељима.

Ваш искрени син

Тодор

²³ Дворац Фердинанда Максимилијана крај Трста.

²⁴ Фердинанд Максимилијан (1832-1867), рођени брат цара Фрање Јосифа, био цар Мексика 1864-1867, којег су победили и осудили на смрт мексички побуњеници.

²⁵ Супруга Фердинанда Максимилијана, белгијска принцеза Шарлота (шпан. Карлота), кћерка Леополда I из куће Саксен-Кобург и Марије Лујзе Орлеанске.

²⁶ На овом месту једна реч је нечитљива.

²⁷ Драго Поповић (1801-1887), поморац, бродовласник.

²⁸ По свему судећи, односи се на неке од чланова српске трговачке породице Ломбардић, из Трста. Велимир Ломбардић (1848-1907) руководио је тршћанским одбором за помоћ устаницима у Босни и Херцеговини 1875-78. и подржавао идеју уједињења Јужних Словена. Био је један је од главних покретача привредног развоја Херцег-Новог почетком XIX века.

²⁹ У оригиналу пише: ове стаде лађе.

³⁰ Сплиту.

IV

У пристаништу код Клека 14. маја
у 9. сати пре подне 1880.

Драги родитељи!

Казао сам отпре да је друштвени живот у Трсту слабо развијен. Трговачка аристократија у Трсту, која не пита за чин и име већ само за новац, и која таксира људе по новцу, нема времена да се састаје и да се међусобно пријатељски упознаје. Људи се виђају у баровима и на борзи, а жене се виде у години дана 2-3 пута, и то је све. Иначе седе дома по богато намештеним собама па се по цео дан дуговремене.³¹ Пред вече се возе или се шетају а у вече су обично у позоришту, којих имаде у Трсту и сувише. Остали свет сачињава особену групу људи, у коју спадају калфе, чиновници и официри, једном речју сви они који немају да потроше толико колико она велика господа, и који по томе немају приступа нигде. Ово сам слушао не само с једне него са много страна, и видивши оно мало, колико сам се у Трсту бавио, рекао би да је тако. Јело у гостионицама је – као што ваћ рекох – врло хрђаво, једино им је добро истријанско вино, које је онако исто питко а опоро као тријестинско.

Опростивши се дакле у подне 11. маја са Трстом, навеземо се на „велико“ море. Имао сам осећање као да ми је неко ћилим испод ногу извукао, па ми чисто жао беше за оним што на обали остависмо. Лађа се лагано отисла од мола па се провлачише као змија кроз ону силесију омалих лађа, бродова и великих пароброда што путују за Индију и Аустралију, и силесију рибарских чунова, што се тамо амо витлају. Небо се натуштило, и мали се ветар диже, но само толико да нас разлади и да нам тим већма омили путовање. Бесмо се прилично отиснули од обале, свуд унаоколо високи брегови – сам крш – а даље на подножју поносито „тријешће“, ради [sic!] бела пруга која се једва види, лево у магловитој даљини виде се фурлански брегови, а десно и пред нама чисто бескрајно море. Непрестано сам гледао десно на ову бескрајну морску просторију, нити ми је око запело за дивотни залив код Муђије³², нити је видело дивну

³¹ Ова реченица је нејасна али је читко написана.

³² Муђија је италијански град који се налази у Тршћанском заливу. После краткотрајне власти Наполеона ушла је у састав Аустријског царства.

истријанску обалу нити њезине заливе код Каподистрије³³ и Отрана³⁴ – оно беше једнако управљено на водену равницу која се у даљини састављала с небом, те чисто ниси могао распознати једно од другога. Звоно које означаваше да је време ручку учини крај моме посматрању а кад после ручка – који је то нузгрег буди речено на овим лађама изврстан – опет изиђемо на врх лађе, беше најдивнији дан што га себи замислiti можете. Не беше ни облачка више на сјајном небу, а море беше мирно и глатко као оно гладак патос. Тако смо путовали у разговору и посматрању истријанске обале и мора цело после подне. Друштво имаћасмо пријатно, неколико официрaka, које путоваху у Далмацију и Херцеговину мужевима, неколико официра и трговаца, а међу овима познати и уважени трстански трговац Миловшић, и пензионисани капетан поморски Вид Каменаровић³⁵, родом из Доброте у Боки Которској. Наша је лађа врло пространа и једна од највећих лађа што путује обалом далматинском – па још је мала према оним „пловећим градовима“ што путују у Индију и Америку. Салон је испод дока, те добија светлост од горе, а са обе стране овога салона налазе се кабине са по два кревета и целим намештајем, који је нуждан. Капетан наше лађе, који – као што већ знате – носи име несретнога надвојводе Фердинанда Максимилијана, веома је љубазан човек, родом Бокељ, но католичке вере, учтив, озбиљан и достојанствен и, као што ми рекоше, прототип поморских капетана на austriјском лојду. Нас је нарочито одликовао, једно већ пуковника ради, а друго што нас је препоручио Опујић. Капетан се зове Радимир³⁶, а други капетан опет из Боке родом, Рајчевић. Други капетан, висок, леп човек, родом је из Ораховића³⁷ близу Котора, и Србин душом и срцем. Причао ми је о своме путовању по свету, о Индији, о Амер[и]ци, о великим океану³⁸ и о чему год хоћеш. Све он зна, све је видио, све је чуо, и опет се радује да после 20 година угледа Котор, куда данас први пут после толиког времена полази. Имамо на лађи врло занимљивог „пасићира“³⁹; то је старац од својих 80 година, који се

³³Реч је о граду Коперу, у данашњој Словенији. Копер се 1278. добровољно придружио Венецији, одакле потиче италијанско име Каподистрија (Capo d'Istria).

³⁴Односи се на град и комуну у провинцији Леће (Апулија), на источној обали полуострва Саленто.

³⁵Видо Божов Каменаровић (1827-1911) један од оснивача и први председник „Словенске читаонице“ у Доброти. По пресељењу у Венецију постао је председник (старатељ) братства морнара Боке, чији патрони су били св. Ђорђе и св. Трифун.

³⁶Реч је о капетану Луки Радимиру.

³⁷По свему судећи, реч је о месту Ораховац, крај Котора.

³⁸Односи се на Тихи океан/Пацифик.

³⁹Искварено фр. passager - (са)путник.

Петар В. Крестић

кренуо из Трста за Котор да посети своју сестру коју није видео 45 година. Ово је здрав и весео старац, а радује се на састанак са сестром, која као што он каже, једва чека да га опет види и пољуби.

Но да наставимо путовање. Око 8 сати увече стигне „Фердинандо Максимилијано“ при најлепшем времену пред Полу. Ово је велико пријатно пристаниште начичкано ратним лађама, понајвише оклопницима. У вароши превлађује немачки елемент. Варош је пуна поморских официра и матроза⁴⁰, и услед тога пуна гостионица, кавана, прчварница⁴¹ и јавних места, где се скупљају војници и м[о]рнари. Осим амфитеатра, који је одиста величанствен, нема никаквих знаменитости, сем оно неколико јавних зграда, као адмиралитет, касарна итд. Око 11 сати, а пошто смо вечерали, крене се „Ферд. Максимилијано“ из Поле. Ваљало му је те ноћи пребродити ветровити „Кварнеро“, који међутим нисам видио. Кад се сутрадан обојица пробудисмо бећ иза острва Луштина и пред Задром, куда стигосмо око 11 сати пре подне, дочекани од многих пријатеља, а на име од изасланика српске општине и задарске читаонице, Саве Ђелановића⁴² и неколицине професора са српског семеништа⁴³. Професор Милаш⁴⁴ није био у Задру, већ у Черновици.⁴⁵ Намо га је владика Кнежевић⁴⁶ послао да га при инсталацији митрополитовој замењује.

Док је пуковник, праћен од професора⁴⁷ Вујиновића и Владимира Деснице, отишао у читаоницу, ја сам са Ђелановићем разгледао варош. Задар је прототип италијанске поморске вароши. Куће високе и узане, улице уске па и испрекрштане. Задарске улице су уже од бечког „ратгасела“, а најшира улица, коју зову „широком улицом“ толика је бечка Goldschmiedgasse, што везује Стеванову пијацу са „бауернмарком“. Живост је по улицама услед тога велика, једно се од друго очеше, а ларма је облигатна у овим пределима, јер овде људи говоре и рукама и ногама.

Старина има доста, и свака јавна и приватна зграда подсећа на доба млетачке владавине, јер ћете свуда видети урезаног или изрезаног лава са крилима.

⁴⁰ Морнар, бродар, слуга на броду.

⁴¹ Прчварница, гостионица с јефтиним и простим јелима.

⁴² Сава Ђелановић (1850/51-1897), политички првак Срба у Далмацији, народни посланик у Далматинском сабору, публицист уредник *Српског листа* и потоњег *Српског гласа*.

⁴³ Реч је о српској богословији у Задру.

⁴⁴ Никодим Милаш (1845-1915), плодни црквено-историјски писац, потоњи епископ далматински.

⁴⁵ Град у Румунији, седиште Буковинско-далматинске митрополије.

⁴⁶ Стефан Кнежевић (1806-1890), владика далматински.

⁴⁷ Реч је о професорима Задарске богословије.

Православна црква, и ако је мала, необично је пријатна и укусна. Поред цркве је резиденција владичина и православни семинар. Владика се врло обрадовао што сам га посетио, и само је жалио што се нећу дуже бавити, да ме може почастити. Љубазно вас је поздравио, а тако и деду и сву децу.

Затим одох у српску читаоницу, где су се међутим сви наши Срби искупили, а међу њима и ваљани архимандрит манастира Крке Ковачевић⁴⁸, који ме је позвао к себи у госте. Пошто се пуковник и ја поднаписмо и окреписмо маракином, опростисмо се и захвалисмо присутним на дочеку, те у пратњи неколицине вратимо се к пароброду. Око 4 сата прођосмо поред старог Задра, далматинског Београда⁴⁹, у ком се некада састајаху земаљски зборови. Предео је овде врло леп, лево далматинска обала засејана малим селима, а испрекидана многим заливима, а десно низ већих и мањих острва – такозваних школја. Прођосмо поред острва Мортара⁵⁰, Капра⁵¹ и Змајана, те уђосмо пред вече између Провича⁵² и Зларина⁵³ у дивно пристаниште шибеничко, кроз један теснац на чијем је излазу тврђава S. Nicolo⁵⁴, која чува пристаниште које сачињава залив шибенички са ушћем реле Крке. Шибеник лежи на подножју једног високог брда, а сазидана је ко све ове поморске вароши амфитеатрално. Улице су још уже но у Задру тако да је савршено мрак, кад се по њима шећеш, и да се може комотно из једне куће прелазити у другу. Шибенички Ромео не мора се много пењати и мучити да доспе до своје Јулије. Старина има премного, цркава као у опште у овим пределима кијамет⁵⁵. Има овде села у којима црква више вреди но читаво село, и по варошицама имаде по 9, 10, и више цркава. Близу Шибеника, од куда полази железница за Сплјет, лежи и варош Скрадин, на реци Крци (од куда је Шкочић) а ту је и чувени

⁴⁸ Јеротеј Ковачевић (1815-1891), управник манастира Драговића и Крке.

⁴⁹ Реч је о Биограду.

⁵⁰ Острво Муртер налази се у Шибенском архипелагу, северозападно од града Шибеника.

⁵¹ Каприје је острво које се налази у Шибенском архипелагу, између острва Змајан и Какан, од којих их одваја Змајански, односно Какански канал.

⁵² Острво Првић налази се у близини Шибеника.

⁵³ Острво Зларин налази се југозападно од Шибеника. Од копна га одваја 1.300 m широки Шибенски канал.

⁵⁴ Тврђава св. Николе је саграђена у 16. веку у облику троугла. Намена тврђаве је била одбрана града Шибеника од турских напада с мора. Саграђена је на улазу у морски канал св. Анте. Једна је од најлепших и најјачих морских утврђења на источној обали Јадрана, а одиграла је важну улогу у одбрани Шибеника за време Кипарског и Кандијског рата.

⁵⁵ Са значењем: мноштво, сила, безброј, сијасет.

Петар В. Крестић

слап Крке, за који веле да превазилази све европске водопаде. Вечерали смо на суву, код чувенога „Пелигрина“, и то по обичају и дивне морске рибе са дивљом шпарглом, која се зачини као салата, и која је куд и камо пикантнија од наше пољске шпаргле. Кад већ говорим о јелу, ваља да вам кажем да је овде свако друго јело риба, рак, морски паук, макарона и рижото. Толико још нисам јео рибљег меса, као за ово кратко време од кад сам пошао из Беча. Наш јеловник, нарочито онај за вечеру, не зна за друга јела до само за кувану и пржену рибу разне врсте, од којих су најслађи бранчони⁵⁶, сфольј и барбони. Две прве су веће рибе које се једу понајвише обарене и зачињене уљем, а барбони пржене на уљу са дивљом шпарглом.

Лађа се кренула из Шибеника тек у 4 сата ујутро и кад се пробудих бејасмо већ претурили отворено море, те улажасмо кроз Canale di Žirona⁵⁷ у залив салдонски и трогирски. Предео је овде величанственији но што је био до сада, брда су врло висока, а обала је стрма. Између острва Салта⁵⁸ и Дрвеника (isola Žirona grande)⁵⁹ отвара се поглед на широко море на коме се види и острво Виса⁶⁰. Трогир је стара, управ[о] најстарија далматинска варошица, и лежи тако романтично, да чисто мислиш да је слика, коју је измислио какав фантастични сликар. Чисто ми беше жао оставити ову дивну луку, која са своје величанствености и опет питомости свакога привлачiti мора, који је пријатељ природне лепоте. Око 11 сати улажасмо у пристаниште града Спљета. Спљет је већи од Задра и седиште је далматинске, понајвише италијанске интелигенције (градоначелник је познати Бајамонти⁶¹). Чим човек угледа варош одмах му мора пасти у очи Диоклецијанова палата и црква до ње, која је служила за време његово као храм. Ово су зграде којима треба тражити равних, и само штета што неће оно давно камење да проговори и да нам прича шта је све видело од онога доба па до данас.

Ту нас дочека адвокат др Камбер, брат младога Камбера у Задру, који је јавио долазак пуковника, и директор спљетске реалке. Дођоше и многи други, међу њима и председник народњачког клуба „Напретка“. Ка[к]о видите обе славенске странке, српска и хрватска, надмећу се која ће боље дочекати пуковника, јер Спљечани су „Хрвати“. Све већ беше

⁵⁶ Бранцин.

⁵⁷ Реч је о каналу Дрвеничка врата, који одваја Велики Дрвеник од копна.

⁵⁸ Односи се на острво Шолта.

⁵⁹ Односи се на Велики Дрвеник. У споменицима из XIII века спомиње се под називом Герона или Гируна.

⁶⁰ Вис.

⁶¹ Анте Бајамонти (1822-1891), политичар, предводник далматинских аутономаша.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

спремљено за нас, и сав трошак око подвоза у Салону и око ручка у Hotel de la Ville-у⁶² подмирили су гостольубиви Спљечани. Др Камбер и директор реалке, чије сам име заборавио, бејаху нам чичерони⁶³ и тумачи на путу у Солин - Салону, па и у самој Салони. О Салони вам за сада нећу причати, јер сам рад да вам подробније опишем развалине ове некада дивне римске вароши, која се простирала дужом читавог залива Каштелског па до Спљета и под брда, која су овде необично висока, 1 ½ сата иђасмо по развалинама салонским, шетасмо се над закопаним и засутим улицама ове вароши, коју је Диоклецијан волео и унапређивао и у којој је издахнуо. Ова је варош засута као оно Помпеји, само не лавом, већ земљом коју је страховита бура наносила са оних брда, која остадоше пуста и гола. Него о томе други пут.

После шампањскога у Hotel de la Ville-у и неколико здравица, кренемо се из Спљета јер нам је ваљало до увече стићи у Макарску, једну од најглавнији штација, јер одавде води главни пут у Херцеговину преко Метковића. Небо се било наобличило, завило је било све у црно, а облаци се помешаху са врховима страховите Мосор планине, која се пружа низ обалу до Макарске. Уђосмо у Canale della Brazza. Беше то најлепши призор на овоме путу. Лево Мосор планина, гола и стеновита, а од половине зелена и питома, десно острво Браца⁶⁴ са високим брдима, а у среди широки канал са узбурканим морем, чији нас таласи непрестано љуљају. Ветар се дигао, те је увећао дивну страховитост ове панораме, каквој на овом путу равне не имасмо. Беше то најлепше што сам до сада видео. Из St. Pietra на Браци пролазисмо преко у варошицу Алмису (Омиш), која ти се чини као да је уз стену прилепљена. У куту једном, што га сачињавају два огромна стеновита брега, заштићена од ветрова, лежи Омиш, Алмиса, рекао би да си је видео гдегод на слици, романтика каква не може бити величанственија и страховитија. То беше некада легло гусара (пирата) далматинских, и заиста кад види човек ову стрму неприступачну обалу, ову дивљину природе, ову необичну формацију брегова, и ширину и дужину па услед тога опасност овога канала при јаким ветровима, кад све то види, не чуди се да је ово било хајдучко гњездо, које је задавало страх толиким трговачким бродовима, што пролажају овим путем. Пред вече се ветар умирио, и када већ дођосмо пред поноћ у Макарску беше море тихо, а небо ведро као и пре. Јутрос у 2 сата кренули смо из Макарске за Клек

⁶² Односи се на Градску већницу.

⁶³ Чичероне (итал. cicerone) – вође странаца, нарочито у италијанским градовима. Подругљив назив, због своје говорљивости, настао по славном беседнику Цицерону.

⁶⁴ Брач.

Петар В. Крестић

и Неум, те најновије штације, у којима стају лађе од када је Херцеговина окупирана.⁶⁵ Нов друм што се вијуга тамо на брдо, нова агенција, мала касарна и рештаурација означују у овој дивљини нову културу, а звонце што се у овај пар чује казује да је време ручку – на који се сви пасажири радују, а шњима пуковник па и ваш руку вам љубећи искрени и одани син

Тодор

V

На пароброду „Стамболу”, у заливу
Бококоторском, 28. маја 1880.

Драги родитељи!

Ево нас после многих штрапаца но и толико исто уживања на повратку. Најбољи је доказ како смо употребили време и колико смо се њиме користили, што од 14. маја, када вам писах из Клека, нисам више доспевао да вам пишем. Сваки сат и сваки минут беше означен у нашем програму, а осим тога ваља да узмете у обзир и велике тешкоће и штрапаце којима је човек изложен путујући по овим крајевима и пуждрајући се уз кршеве и стене, путовање које је Хорватовић крстio згодним именом – „вратоломије“.

У суботу, 5. осванили смо у пристаништу Гружу (Gravosa). Пристаниште је ово пространо и лепо, свуд у наоколо окружено ниским брдима, по којима су баште Гружана и Дубровчана. Из Гружа има по сата на колима до Дубровника, који нема велике луке, него само пристаниште за омање лађе и барке. У Гружу нас је дочекао богати Нико Бошковић⁶⁶, чији је брат Божо Бошковић⁶⁷, добротвор и оснивач нове православне цркве, пре две године умро. Опујићка, о којој сам вам још из Трста писао, је сестра Нике и покојног Боже, а удовица Божина и домаћица у кући Бошковића је рођена Путица, чији је брат пре више година умро у Бечу. На колима Бошковићевим одвезосмо се у Дубровник, и то кроз предграђе

⁶⁵ Односи се на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине по одредбама Берлинског конгреса.

⁶⁶ Николај Нико Бошковић (1829-1896), трговац, бродовласник, банкар, добротвор.

⁶⁷ Божо Бошковић (1815-1879), трговац, бродовласник, добротвор.

Пиле, које лежи уз морску обалу, усред најдивнијих вртова и паркова, прави „тускулум“ дубровачке аристократије. Гостионица у којој беше наручен стан налази се ван града на морској обали, и то на стени коју морски валови непрестано запљускују. Нећу заборавити прву ноћ коју сам провео у Дубровнику погледајући на море које је читаву ноћ шуштало, а чији су таласи непрестано ударали о камење и стење под њима. Дубровник је стара варош, но пријатна и много пространа од градова које смо видили на путу, а предграђе Пиле, у коме станује и Бошковић, даје древном Дубровнику, који се поноси и горди својом независном прошлоПиле, тип модерне јевропске вароши. На пијаци и у широкој улици налазе се куће дубровачке госпоштине Пуцића, Кабоге⁶⁸, Гундулића, Бонића⁶⁹ и осталих племића, чија се имена стално спомињу у историји старе дубровачке републике, а чија се застава и даље још вије на сред градске пијаце у знак негдашње славе и независности. Пред каваном на пијаци поздрависмо све познанике и хонорацире, те се за тили час рашичул да смо у Дубровнику, о чему је у осталом и „Словинац“⁷⁰ своју публику известио. Лука Зоре,⁷¹ уредник „Словинца“, нарочито је био пријатан према мени, а стари Вук Врчевић⁷² чисто се топио од радости и више пута је спомињао како би само још „старога“ Виловског⁷³ упознао, којега и не познавајући га лично, воле и поштује. Том сам приликом поновио и једно старо познанство, и то са капетаном Ковачевићем, што је био у Топлицама (Топуским) командант Купатила. Ковачевић се врло радовао што сам га поздравио, те сам га том приликом приказао и пуковнику, чији је земљак. Рад је да иде у пензију, коју ишчекује сваки дан. Било је још неколико пензионираца који се јако за тебе интересоваху, и који су о теби или чули, или те познају још од год 1848. и 1849.

Поздравив се шњиме и прочитавши бечке и далматинске новине, из којих дознасмо „да је пуковник Хорватовић изаслан да уговори са кнезом Николом савез против Арбанаса“, чему се, наравно, слатко наслејасмо, појосмо да разгледамо варош и пред[грађе]. Посетили смо неколико

⁶⁸ Односи се на породицу Кабужић.

⁶⁹ Реч је о породици Бунић.

⁷⁰ Књижевни лист Срба католика из Дубровника, који је излазио од 1878. до 1884. године.

⁷¹ Лука Зоре (1846-1906), историчар, политичар, директор гимназије, писац, члан СКА, један од водећих Срба католика у Далмацији.

⁷² Вук Врчевић (1811-1882), сакупљач народних умотворина.

⁷³ Реч је о Тодоровом оцу, Јовану Стефановићу Виловском (1821-1902), официру, књижевнику и стручном писцу.

Петар В. Крестић

знаменитијих цркава, варошки музеј, нашу православну цркву, којим се Дубровчани заиста поносити могу, и катедралну цркву св. Влаха, апостола и патрона Дубровачког, чију нам свету главу и свете кости показиваху. Католичка светина је овде врло побожна, попова има и сувише, но поред свег, но поред свег тога је расположење Дубровчана према Србима и српској идеји најбоље, а најлепше је то што у томе баш аристократија предњачи.

Народа из околине било је тога дана доста, те сам имао прилике видити све оне заиста дивне ношње, које је Никола Арсеновић⁷⁴ снимао и које смо у њега видели пре више година. Тај дан бисмо гости Нике Бошковића и његове снаје, Божине удовице, чија се кућа одликује чистим српским духом, који у њој влада, а осим тога укусом и богатством, које мало уступа богатству Опузићевом у Трсту.

Удовица Боже Бошковића, а снаја Никина, је примерна домаћица и Српкиња, о чему сам се доста уверио. Садашњи представник ове богате дубровачке куће Ника Бошковић је врло љубазан домаћин, који је око нас такорећи лебдио. Ника Бошковић је човек до својих 40 година, но неће да се жени, па како и удовица деце нема, то ће и ово цело имање пасти у део једном наследнику куће Опузићеве и Бошковићеве, а то је Александру Константиновићу.

То после подне учинили смо излет на острво Локrum, некада својину покојног цара Максимилијана. Возидба на барки беше тим пријатнија, што сам се први пут љуљушкао на мору у малој лађици. Море је само мало било усталасано, те смо тако, уз разговор и шалу - а било је нас петорица: Бошковић, Хорватовић, Луко Зоре, Вук Врчевић и ја - искрцали се у најбољем расположењу. Острво је мало, но има дивну шуму и башту, а осим тога цитаделу и бивши бенедиктински манастир, који је Максимилијану служио као дворац. Он је зграду поправио и усавршио, али је не само споља него и изнутра сачувао карактер манастира, и трудио се да на овом дивном острву и сам поживи као пустињак. Њелије, јер собе се не могу назвати, намештене су најскромније, па као и у Мирамару тако и овде, свуда се опажа рука покојног цара, који је непрестано удешавао, купио и сабирао све што је најлепше. Башта и шума нису најбоље одржане и види се да садањи поседници немају доволно новаца да одрже овај оток у ономе стању, у коме га затекоше.

⁷⁴ Никола Арсеновић (1823-1885), етнограф, сликар, кројач. Нарочито се занимао за народну ношњу, па је током двадесет година обишао Хрватску, Славонију, Срем, Хрватско приморје, Далмацију, Истру, Црну Гору и Херцеговину, и сачинио више албума народних ношњи у акварелу.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

То вече провели смо шетајући се по Корзу и у разговору, а сутрадан после издашног доручка код Бошковића крену smo се праћени њиме, Зором и Врчевићем у Груж, где се око 1. сата укрцасмо пут Боке на пароброду „Мирамару“. Беше то у недељу, 16. маја.

С искреним поздравом, ваш искрени син

Тодор

VI

У Трсту, 30. маја 1880.
Hôtel Delorme

Драги родитељи!

Беше најлепши дан када пођосмо из Гружа. Пароброд „Мирамар“.
Један од мањих и лошијих лађа, лојдовског друштва, љуљао се на отвореном мору исувише поред свег тога што је море било тихо и мирно. Прођосмо поред Дубровника и Локрума, па доцније поред Чавтата⁷⁵ (Ragusa vecchia) острва Баборе и Mrкала. Лево се дижу висока брда на врх којих је граница далматинска и херцеговачка, а десно пред нама широко отворено море сада мирно и тихо, а на њему се виде час по час већа или мања једра рибарских бродова или трговачких трабакула⁷⁶, које иду за својим послом не питајући је ли море узмућено или мирно. Око 5 сати опазисмо издалека познату пунту⁷⁷ Остро⁷⁸ са једном од највећих свећа у Адријатском мору, која стражари на уласку у залив Бококоторски. Пред њом је фор⁷⁹, чврсто саграђен, који са тврђавом „Мамула“, што је насреще улaska у Боку, сачињава обрану ове луке, којој без сумње неће бити пара на свету, ни по лепоти својој ни по обиму њезину. Још неколико тренутака те ево где униђосмо у Боку Которску која се ни нацртати ни описати не да, већ коју треба сопственим очима гледати и чудити се тој дивоти и тој величанствености природној. Прођосмо поред залива Топланског и познате Суторине и уђосмо у први део овога залива. Дивна је панорама што се нашем оку приказује, залена висока брда унаоколо засејана

⁷⁵ Чавтата.

⁷⁶ Теретни једрењак заобљеног трупа на прамцу и оштре крме.

⁷⁷ Реч је о рту.

⁷⁸ Односи се на рт Оштро.

⁷⁹ Тврђава, утврђење.

Петар В. Крестић

небројаним кућицама и црквицама. Ту су се настанили капетани, који прошавши цео свет унакрст траже мира и покоја у кругу својих породица у овом божанственом заливу из кога су и потекли. Капетан Баловић⁸⁰ са „Стамбула“, човек од својих 38-40 година, рече нам погледајући на ове кућице са уздахом: „Е да се и мени већ једном смирити, да се оканем света и бруда, па да се овде настаним и будем задовољан и срећан човек“. Тако је Бока насељена капетанима, и отуда су бруда у овоме заливу као посејана кућицама, које се издалека беле и провирују кроз маслину и лимун, те чисто оживљавају овај предео са којега је тешко ока скинути. Прођосмо поред Херцег Новог (Castelnuovo), које изгледа као да је од шећера, поред манастира Савине, чији је положај да не може романтичнији на обали морској, а усред маслинове шуме. Прошавши кроз први теснац улазимо у други део бококоторског залива, који је најшири, лево висока зелена бруда, а десно дивна долина која се све то навише пење до фора св. Тројице (Trinita), иза којег се види которски брег са новим друмом и горостасни Ловћен са спомеником владике – песника. То је диван поглед унаоколо, по површини морској коју обасјава залазеће сунце, те у којој се огледа сав предео, витлају се тамо амо мали вапорићи који носе провијант из једног форе у други, рибарски чунови, барке разне величине, трабакули и бригантине⁸¹, које или улазе у залив на пристан или полазе из њега на широко море. Ето нас пред Каштел – Лаштвом, где је залив сужен те сачиња теснац, који одваја залив Ришњански и Которски о[д] осталога залива. Ово су „Вериге“ и ту је најтешње место, које подсећа на извесне партије у Казану. Не знаш где ћеш изаћи, где ли ће бити крај, кад уједанпут, а оно се отвори панорама и лађа је усред једнога Казана који је опкружен високим стрмим до половине зеленим а од половине сасвим белим брдима. Према величанствености овога стења, што се до небеса диже, ишчезава све остало, ово је у исто доба и лепо и страшно. Усред тога Казана има насред залива при уласку два мала отока, а на њима католички манастири, лево у куту ено гдје се пружа усред маслиновог и ловоровог зеленила Рисан уз брдо – то гнездо Кривошијана и легло најчеличнијих Бокеља. Сад се лађа окрену на десно те пролази поред Столива, Ораховца, Јуте, Доброте и Прчића, стене све уже и уже, мислиш [да] ће се над главом заклопити док се у једанпут укаже Котор над којим се спустило

⁸⁰ Баловићи су једна од четири најзначајније породице у Перасту. Ова породица је током 17. и 18. века дала 18 поморских капетана, истакнутих помораца, поморских трговаца, теолога, хроничара и писаца. Најпознатији представник породице свакако је капетан Пераста Јулије Матијин Баловић (1672- 1727).

⁸¹ Бригантин (итал. brigantino) – лаки једрењак са два јарбола.

камење као да хоће да га чува, да га заклони од сваке непогоде. Варош је мала и тескобна као и све остале италијанске вароши, ограђена зидом, на врх којега је Кастел, но има леп кеј, моло и осим тога променаду и на њој кавану и пивару. У наоколу пак распостире се нова варош, све кућа до куће у сред зеленила, у сред малих шумица а са изгледом на залив. Страна према Прчњу је зелена и нагиб је брда благ, дочим се стене на десној страни према Доброти у првој линији дижу у висину као дивовски зид. На коси ове планине је граница црногорска, а над самим Котором види се ко у облацима такозвани Крстац, врх брега на коме се свршава стрми пут што води из Котора на Цетиње.

То вече се одмарасмо у гостионици а сутрада изјутра изађосмо на кеј где најпре наиђемо на честитога противника Руцовића, чију вам радост не могу описати. Прота нам беше чичерон за цело време нашега бављења у Котору. Посетисмо његову породицу, Петра Рамадановића и Сундечића,⁸² а ја одох то послеподне (понедељак, 17. маја) Љубишинима⁸³ који станују на страни према Прчњу. Кућа у којој станују врло је лепа и згодна, са погледом на море и Котор, а одмах на обали морској. Сви се радовоаху кад ме видеше а нарочито Митар⁸⁴. У првом тренутку беше на нама свима нека појимљива озбиљност, ћутали смо неколико мунута, та свакоме беше туга обузела срце, туга за оним што смо изгубили одкад се не видесмо. Двоје најмилијих ставише нас за кратко време – беше то тренутак заиста тужан, те га брзо прекидох разговором и шалом. Сви су још у црнини за покојником, а лик Љубишин што је о зиду застрт је црним велом. Госпођа Љубишина у неколико се пренула, и то уколико је озбиљнија и уколико имаде момената у којима је расејана, - једном речју није више она која је била. Брига и туга се опажа на њој и сувише. Еуфемија је као што је и била, рекао бих да је онако исто размажена иако нису прилике оне исте, дочим је љубазна и озбиљна и лепа девојка. Љубазна је израсла и мало се раскрупњала те је куд и камо лепша од Еуфемије. Митар је вредан и уније непрестано да може за три месеца положити испит који му је дозвољен, те да сврши. Потпоре до сада нема Љубишина фамилија, али им Родић⁸⁵ ваздан улива наду да ће потпору добити и да је о томе извештен и сам цар. Говорили смо у кући о мом путовању, по Црној Гори и о многим другим стварима, само о Љубиши нисмо говорили. Молили су ме да се

⁸² Јован Сундечић (1825-1900), прота, песник, секретар кнеза Николе Петровића.

⁸³ Односи се на Стјепана Митрова Љубишу, који је умро новембра 1878.

⁸⁴ Реч је о сину Стјепана Митрова Љубишу.

⁸⁵ Упитању је Гаврило/Гавра Родић (1812-1890), подмаршал аустријске војске, који је био аустријски намесник у Далмацији.

Петар В. Крестић

подуватим издавања његових дела, што сам и обећао што пре учинити, тим пре што им је Родић обећао да ће, чим изађу дела Љубишина, учинити предлог да се неколико стотина екземплара откупе, те да се поделе по Босни и Херцеговини, међу тамошње школе и општине. Обрекао сам им да ћу их на повратку са Цетиња и опет посетити, што се међутим није испунило, јер смо се на повратку само неколико сати бавили у Котору. При растанку ми препоручише да све вас најљубазније и најсрдачније поздравим, и да вам испоручим захвалност што сте Љубишин гроб окитили крстом. Митар је то вече био уз нас, а тек око поноћи се растадосмо. Прота⁸⁶ је био необично весео и ваздан је спомињао нашу кућу и вас. Вели да никада неће заборавити оно вече што је провео код вас. Прота је заиста диван човек, уважен и љубљен од свију, и највећи поштовалац покојног Љубише о коме говори са одушевљењем, које и ценим и појимим.

Владика Петрановић⁸⁷ не беше дома; имао је да сврши неку размирицу у Савини манастиру и околини. То вече се растадосмо јер нам је вальало сутрадан рано устати. Коњи за нас и мазга за пртљаг беху наручени за 4 сата, а само смо имали још неколико сати одмора до означеног доба. Ја те ноћи нисам могао спавати, сувише сам био раздраган и узбуђен, радовао сам се на сутрашњији пут, на Црну Гору о којој сам дотле само слушао као о некој бајци, а коју ћу својим очима угледати и на коју ћу својом ногом стати.

Око 4 ½ часа кренемо се из Котора те ударимо новим путем који води до тврђаве св. Тројице (Trinitá), а одавде се одваја од онога пута што води у Будву. Цетињски пут вије се на више у серпентинама, које већим, које мањим, све до Крстца где се састаје са старим путем. Дан беше прелеп, сунце се помаљало иза брда а ми се полагано пењасмо све навише. Све то већма се ширио хоризонт, док код св. Тројице погледасмо на оба залива и прегледасмо Боку Которску. Беше 9 сати када дођосмо на једну висину са које нам се отвори дивна панорама, коју на слици видети не можете. Доле под нама Бока Которска – јуче ми се чињаше величанствена, а данас ми се чини језерце, кућице на обалама као бели камичци, а лађе на води чине се као неке тачке. Она четири ратна брода (фрегате) што су на пристану которском, чијој сам се величини јуче чудио данас ми изгледају као чамци. Пред нама горостасна брда Кривошијанска, херцеговачке планине и онај мали језичац што улази далеко у море а на чијем се врху једва види латерна чувене пунте Остро, а лево куд год погледате чисто бескрајно море, на чију је површину сунце своје зраке упрло. Заиста нисам се могао сит нагледати овог призора, најлепшег и највеличанственијег којег сам

⁸⁶ Реч је о Јовану Сундечићу.

⁸⁷ Герасим Петрановић (1820-1906), епископ бококоторски, књижевник.

до тада видео. На Крстцу остависмо овај поглед и уђосмо у Крш, у то море од камења и једним кораком бесмо на земљишту црногорском у Катунској нахији, на Његушком пољу. Око 11 сати стигосмо на Његаше, где смо се одмарали 2 сата. Његуши је село као и сва остала села у овој несрећној Катунској нахији, где се не види ништа друго већ го камен, о који је судба приковала српског Прометеја, да гладује и да се бори. Његушко је поље доста обрађено и плодно – али плодно само за ове прилике, јер што је овде плодно то је код нас неплодно и не рачуна се ни у шта. Народ је до зла бога сиромашан, све је изнурено и изгладнело; ланска неродица упропастила би васколики народ да се кнез није за времена постарао да купи у Русији жита, па да подели међу ову сиротињу. Људи су још којекако одржани, али жене су превеликим радом и глађу изнурене. Нема младих женскиња у Црној Гори, а нарочито у овим крајевима, то су бабе већ са 30 година. Чермакови⁸⁸ идејали у толико су истинити што је тип веран, али оно месо које испуњава образе и тело његовим идејалима, тога у истини нема; боре на лицу па и на најмлађој женскињи означавају труд и бригу, а груди, које су иначе знак живота и лепоте, одавно су усахнуле под теретом што га носи на распелима црногорка, та мученица жива. Дајте тој Црногорки, што сада изгледа као страшило, дајте јој, велим, неге и ране, дајте јој боље живљење, обуците је у лепо руво, једном речју задахните је животом и здрављем па ће бити онака као што је Чермак идејалисао, као што је и сама књегиња Милена⁸⁹, чијој се лепоти дивимо, а која ту лепоту само има да захвали сртном случају што је кћи војводе и сада књегиња црногорска. Око 1 сата пођосмо даље све новим путем, горе уз брдо – сваки час запроси које дете, која жена. Куд год човек погледи, го камен а пут стрм и још недовршен. Заиста улазак у Црну Гору са ове стране изазива тужне осећаје, груд ми беше притиснута и многи ми се уздах оте, гледајући овај јад и ову сиротињу, о којој немамо појма нити га можемо имати. Небо се наоблачило – страшно беше погледати на предео око нас, доле камен, горе облак, а само покатkad се чује грактање какве грабљиве птице што прелеће ова бруда.

Код Бајица нам се отвори Цетињско поље у које се спуштасмо уз пратњу кише, а под утиском најнепријатнијим. Кад уђосмо у варош, кад се попесмо у наше собе, у такозваној локанди⁹⁰, па кад погледах на малу

⁸⁸ Јарослав Чермак (1830-1878), чешки сликар, чија позната дела су *Рањени Црногорац* и *Херцеговачко робље*.

⁸⁹ Милена Вукотић - Петровић Његош (1847-1923), кнегиња и краљица Црне Горе, супруга кнеза Николе I Петровића Његоша.

⁹⁰ Локанда (итал. locanda) – локал где се може јести и пити, гостионица, крчма, механа.

Петар В. Крестић

престоницу, ту вечиту касарну окружену голим брдима, која су сада завијена у облаке, и кад видех где се на Цетињском пољу, као што владика песник пева „јалове облаци“, кад видех све ово погледах на пуковника и у исти мах један другоме рекосмо „сутра ћемо се вратити“. То је први утисак, што је на мене учинила Црна Гора и њезина престоница, - а у идућем писму причаћу вам како је ово осећање што сам га у први мах имао почело јаловити и ишчезавати мало по мало, као што се оно јалове облаци у овим брдима када се сунчани зраци појављују.

С усрдним поздравом, ваш искрени и благодардни син

Тодор

VII

У Трсту, 1. јуна 1880.
Hôtel Delorne

Драги родитељи!

Чим изађосмо из гостионице на улицу одмах се нађосмо са Машом Врбицом.⁹¹ Беше зачућен, изненађен, ладан, једва нас је понудио горе у стан – питао је више пута зашто му нисмо јавили да ћемо доћи, једном речју као да му не беше мио наш долазак. Међутим јасно је погодити ономе ко је ближе упознао тамошње прилике! Та још није знао на чему је, још не знађоше хоће ли се господар на нас наслеђати или намрштити, хоће ли бити љубазан и поверљив или само учтив, још није знао хоће ли аудијенција трајати само 10 минута или $\frac{3}{4}$ сата, но ова ће се загонетка сутра решити. У локанди – гостионици - (која је нузгрег буди речено врло добра, и у којој се једе боље но у Трсту), дочекало нас је цетињско друштво радосно и весело и заиста могу рећи да смо се пријатно и задовољно провели у друштву ових људи. Овамо су долазили редовно на ручак и вечеру: мој добри пријатељ Симо Поповић,⁹² човек опште љубљен, кога смо ја и пуковник од свег срца заволели, Јова Павловић,⁹³ наш стари панчевац, који хвали бога што се овде скрасио, неколико

⁹¹ Машо Врбица (1833-1898), војвода, инжењер, сенатор, министар унутрашњих послова Црне Горе.

⁹² Симо Поповић (1844-1921), војвода, песник, новинар и политичар.

⁹³ Јован Павловић (1843-1892), новинар и политичар, министар просвете Црне Горе.

секретара из разних министарстава, Блажо Петровић⁹⁴, Божин⁹⁵ брат и ађутант кнезев, Сава Пламенац⁹⁶, ађутант и сердар (ово двоје били су у Бечу), неколико професора, међу њима нарочито неки професор Беара, школски надзорник Чутурило⁹⁷ и наш Тодор Мишић - Бошњак⁹⁸, који се заиста искрено и срдачно радовао кад ме је видео. Карактеристику појединих особа на Цетињу послалају вам у идућем писму, а сада ћу да вам испричам укратко све догађаје да једном свршим ово наше „путешествије“. То вече пријавили смо се за аудијенцију код Њег. Височанства. Сурадан (а то је 19.) саопшти нам дежурни ађутант Кнезев Матановић⁹⁹ да ће нас Кнез примити око 11. часова. Обојица се упарадимо, пуковник у униформи са свима одличијама (а има их тушта, те је био предмет највећег посматрања „орденольубивих“ Црногораца), а ја у фраку и белој кравати; те пођосмо тачно у 11. сати Кнезевом двору, пред којим перјаници одаваше почаст пуковнику. На степенима дочекаше нас ађутанти и тек што се мало одморисмо у ађутантској соби ал' већ нас позваше Кнезу. Не може бити љубазнији дочек но што га је имао пуковник од стране Кнеза, па и ја. Из оне нотице у „Гласу Црногорца“ о нашој аудијенцији вальда сте могли видети колико се та предусретљивост Кнежева цени. Кнез поче одмах са пуковником о рату, о приликама у Црној Гори и Србији и наш је пуковник достојанствено али праведено и истинито говорио о свему о чему би га Кнез запитао. То не беше више аудијенција – већ то беше разговор уз каву и цигаре, и не потраја дугото, а Кнез проучивши расположење Хорватовићево, постаде интиман и поверљив. Мене је питао о Бечу, о „Зори“¹⁰⁰, о теби нарочито, како би се радовао да му дођеш на Цетиње итд. Ова такозвана аудијенција трајала је пун сат и кад при растанку, а Кнез нам обојици рече: „Књагиња жели да вас види, дођите довече, па ћете остати на вечери“. Кад изађосмо, а оно свуда светла лица, чисто лебде око нас, поздрављају

⁹⁴ Блажо Петровић, ађутант кнеза Николе I Петровића Његоша и његов близки рођак.

⁹⁵ Божо Петровић (1845-1927), војвода, сенатор, министар, председник Министарског савета Црне Горе, близки рођак кнеза Николе I Петровића Његоша.

⁹⁶ Саво Пламенац (1813-1890), сердар, поп, командир црногорске гарде, синовац војводе Илије Пламенца.

⁹⁷ Стево Чутурило (1846-1939), педагог, стручни писац, уредник „Гласа Црногораца“, посланик Српског народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима и краљевски посланик у Народној скупштини Србије.

⁹⁸ Др Тодор Мишић (?-1897), војни лекар.

⁹⁹ Мило Матановић (1871-1955), каснији бригадир и министар војни, председник треће црногорске владе у егзилу.

¹⁰⁰ Тодор Стефановић Виловски био је уредник бечког листа „Српска Зора“.

Петар В. Крестић

нас радују се нашем доласку, распитују, прате нас, топе се од љубазности и услужности – та није шала аудијенција је трајала ни више ни мање но баш 60 минута!!

Затим учинисмо посету председнику Сената и „првом министру“ Божи Петровићу, који беше у суду, те нас прими његов брат Блажо. Обојица су ожењени, Блажо се оженио и има тек два три месеца, но жене су им на неколико дана у Црмници. Затим следоваху посете код министра спољних послова, Станка Радонића¹⁰¹, човека поштена и озбиљна, код Маше Врбице, министра финансија Ђуре Церовића¹⁰² (сина старога Новице Церовића¹⁰³ из Дробњака), митрополита Илариона¹⁰⁴ (необично поштена душа) и нашег Симе Поповића. Тиме би први акт званичних посета обављен. Већи део господе не нађосмо дома, јер беху у звању. После подне враћаху нам један по један посете. Маша Врбица, војвода, министар унутрашњих послова, министар комуникација, шеф артиљерије и сенатор данас најимућнији па и најмоћнији човек у Црној Гори – био је данас тако љубазан да већ не имајаше речи, да нам изрази колико се радује нашем доласку. Јучерашња закопчаност претворила се у један град¹⁰⁵ поверљивости, и ако је и ова поверљивост увек била са неком резервом. Но, као што вам обећах, карактеристику овдашњих људи послаћу вам у идућем писму, па зато ћу сада да [га] изоставим.

Око 4 сата јави нам дежурни ађутант да ће бити вечера у 8. сати. Тачно у 8. сати бесмо у Конаку, где нас ађутанти на исти начин дочекају и испрате до у горњи кат. Све беше осветљено, перјаници стајају по ходницима и басамацима, знак да је ово званична и свечана вечера. У великом салону за аудијенцију дочека нас Кнез стојећи окружен: војводама Машом Врбицом, Станком Радонићем, Симом Поповићем, и ађутантима Пламенцом и Блажом Петровићем. Кнез је имао парадно одело и ордење и тако исто и остала свита. Ту је Кнез држао „серкл“, сасвим по дворској етикецији и затим нас је позвао да нас представи Књегињи, која је седила у њезином салону у богатом црногорском оделу, са дугачким „шлепом“ и брилијантима на глави. Уз њу је била гувернанта францускиња, која уредно врши дужност дворске dame. Пошто нас Кнез представи и ми Кнегињу у руку пољубисмо понуди она пуковника да седне до ње, а Кнез

¹⁰¹ Станко Радоњић (1842 –1889), црногорски војвода.

¹⁰² Ђуро Церовић (1805–?), војвода, председник Великог суда, министар финансија Црне Горе.

¹⁰³ Новица Церовић (1805-1895), црногорски војвода, сенатор и јунак.

¹⁰⁴ Иларион /Рогановић/ (1828-1882), митрополит црногорски.

¹⁰⁵ Степен.

опет седе до мене. И тако отпоче разговор међу нама четврима, док међутим војводе унаоколо стајају и слушају. Колико је Кнегиња била пријатна према пуковнику, толико је Кнез према мени. Разговарали смо доста о разним стварима, а највише о теби. Више пута је Кнез говорио: „Ма нека ми дође, радовао бих се да се поразговоримо, ја га волем, он је наш човек. Речите вашем оцу да ми дође што пре, па да види Бар и Бојану, нарочито би се радовао да ми рече свој суд о Скадарском блату и Бојани, по регулисању ових вода,¹⁰⁶ но нека не мисли да га ја позивам из каквог егоизма, него заиста искрено. Ја сам га одавно очекивао. Поздравите га, молим вас, и порадите да дође што пре на Цетиње, где ће бити као код своје куће“. Ово исто говорио ми је Кнез и после вечере, па и доцније при растанку. Из свега видим да те Кнез јако цени, и судећи по дочеку Хорватовићевом и по љубазности коју и мени учинише, држим да ће те овде примити необично усрдно и свечано. Војводе, чувши речи Кнежеве, наговараху ме да ти пишем да одмах дођеш па да те воде и прате по читавој Црној Гори и новој и старој. Доцније ми Маша, једном приликом када смо ми били насамо, рече да Кнез има особито поштовање према теби и да те управо воле.

Упознавши овдашње прилике и ценећи Машине речи, могу ти казати да је та симпатија Кнеза према теби врло значајна и да се овде о томе води рачун. Слуге јавише да је вечера готова, врата се отворише и ми пређосмо у салу за ручавање која беше необично осветљена. Кнегиња седе у једно прочеље а Кнез у друго (њој преко пута); десно од Кнегиње седео је пуковник а лево гувернантка, десно од Кнеза Маша Врбица, а лево до Кнеза ја, до мене Симо Поповић, до гувернантке Станко Радонић, а у округу ађутанти Сава Племенац, Блажо Петровић, Матановић и два секретара. Вечера је била фина, вино добро шампањско је завршило овај „супе“¹⁰⁷, који не заостаје иза других. За вечером говорили су наизменце Кнез и пуковник, а и са мном је говорио Кнез нарочито о новим крајевима и нашем предстојећем путовању у Подгорицу. После вечере беше серкл у Кнежевом и кнегињином салону. Кнегиња ме понуди да поред ње седнем и тако сам више од по сата шњоме разговарао и имао прилике нагледати се ове госпође која је и добра мати и примерна Кнегиња. О њезиној женској лепоти нећу да говорим јер то и онако знате, говор јој је просто љубак, движења отмена и најрадије говори о мужу и о деци. Причала ми је о наследниковој болести, о женској деци, о њезиној

¹⁰⁶ Јован Стефановић Виловски био је одличан хидролог па је стога кнез желео са њим да поразговара о проблемима Скадарског блата и Бојане.

¹⁰⁷ Супе (фр. souper) – вечера.

Петар В. Крестић

болести, и заиста све што сам из њених уста чуо потврдило је све и још увећало оно мнење, што сам га имао о Кнегињи Милени. Споменуо сам јој колико се моја мати за њу интересује и како [се] за њу распитује. „Хвала вашој матери“, рече, „поздравите је од мене срдачно и предајте јој ове слике“. И тако добих слику њезину, Кнежеву, наследникову и треће кћери Марије, девојчета од својих 11 година. Слике нисам хтeo да пошљем, јер сам рад да их лично предам онome коме су намењене. Беше већ 10 сати, Кнегиња устаде, ми је польубимо у руку и она оде. Сад нас Кнез позове да у наоколо поседамо, те поче при кави и дувану „gemüthlich“¹⁰⁸. И опет је Кнез спомињао тебе, па и самоме Хорватовићу је говорио како би волео да дођеш што пре и како ти се радује. У 11 сати се оправдамо са Кнезом који нам пожели сретна пута за у Подгорицу и ми се вратимо кући под утиском свега што смо доживели, под утиском дочека, за који нам Хорв[атовић] вели да је преко мере љубазан и да се не би томе надао. Хорватовић беше пун хвале о Кнезу, чије је понашање доиста било примерно. Колико је ова вечера и љубазност према пуковнику, па и према мени дејствовала на „друштво цетињско“ излишно је да вам спомињем, јер ћете то сами појмити после свега онога што сам вам причао о дејству који је учинила аудијенција.

Сутрадан беше кишовито те се не могосмо кренути на пут. То време употребисмо да се поближе упознамо са приликама на Цетињу, које нам се сада чињаше много пријатније и угодније но у први маx. Ја сам посетио Јову Павловића¹⁰⁹, који ми се сада боље допада но икада пре. Госпођа му а она је жељна Панчева, задовољна је уз мужа свога, кога воле. То је добра женица, примерна супруга и мати. Ту скоро је опет родила детенце које на лик на њу. Па и сам Павловић вазда је био примеран муж, те им је брак срећан. Које у разговору, које у шетњи и шали, прође нам и овај дан. Увече се спремисмо за пут и решисмо да пођемо: „Ob schön, ob Regen“.¹¹⁰ По налогу Кнежевом беху власти извештене да ћемо доћи, коњи свуда наручени, „адмирал“ црногорске флоте тј. машиниста Кнежевог вапорића¹¹¹ добио је „телеграфски“ налог да наложи машину, а наш пријатељ Симо Поповић беше одређен да нам буде пратилац.

У петак 21. око 11 сати пре подне кренемо се на пут по највећој киши, на коњима а заогрунути „мекинтошима“¹¹², које нам је Сима Поповић за ту цељ набавио. Пут од Цетиња до Р[иј]еке није пут већ „вратоломија“,

¹⁰⁸ Пријатно (нем.).

¹⁰⁹ Јован Павловић (1843-1892), књижевник, издавач, министар просвете Црне Горе.

¹¹⁰ „Било лепо или кишно“.

¹¹¹ Деминутив од вапор, мала парна лађа.

¹¹² Ограч од непромочиве гумиране материје.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

као што га је пуковник згодним именом крстио. Са цетињског поља испесмо се на брдо откуда се непрестано спушталио к Ријеци. То је страшан пут, час се јаши, час се иде пешке; има места где коњи с камена на камен скочу, где мислиш сад ћеш се сурвати у понор који под тобом зјапи. Нигде гране да се задржиш, сам голи камен који је сада пошто је киша пала, тако клизав да се коњ сваки час спотиче. Корак по корак – тако се путује у овом пределу, коме са своје одиста голе и страшне романтике нема равна. Горе је на висини ваздух оштар, ветар јак, а што се све већма спуштамо то [је] ваздух пријатнији и предео питомији. Ено доле под нама Добрско село, а око њега обрађена поља и помало шумица, а иза њега је још ниже као у каквом котлу Цеклин, који се сав зелени да га је милина погледати. Која разлика између овога дела Црне Горе и Катунске нахије. Ето нас пред последњом долином. Још нам једно брдо заклањаше изглед. Прећосмо га и ето се пред нама отвори дивна панорама: дубоко доле под нам Црнојевића Ријека где жубори по долини, којој по обилатости и лепоти својој пара нема. У средини уске или одиста лепе долине варош Црнојевић Ријека, а врх ње брдо са старом кулом Ивана бега¹¹³, која погледа на Зетску долину и Скадарско блато, а тамо далеко ено где се сија Скадарско језеро прислоњено десно уз горостасни Суторман, а лево иза плодне Зетске долине, арбанашка Проклетија планина покривена снегом, која се сјаје и блиста на сунчаном зраку, што сада кроз облаке провирује. А ено у средини Врањина, Лесендро а десно Вир – Базар – све то сада својина Црне Горе, све то њезина крвава стечевина. Одушевлењу нашем не беше краја ни када око 2 сата сиђосмо на Ријеку, и када нас тамо поздравише капетан ријечки и стари командири. Тегоба путовања са Цетиња на Ријеку беше заборављена и овај поглед на ову дивну панораму, поглед на ову лепу и плодну земљу беху нам довольна накнада за све оно што смо на овом чудесном путу претрпили.

Ваш искрени и захвални син

Тодор

P. S. Јуче добих материно писмо. Пуковник је самном. Заједно ћемо поћи, он за Ројич, а ја за Беч. Долазак свој јавићу вам.

¹¹³ Иван Црнојевић (владао од 1465. до 1490), господар Зете, први је значајни представник Црнојевића.

VIII

У Трсту, 2. јуна 1880.
Hôtel Delorne

Драги родитељи!

Пошто ручасмо, решимо да се изvezемо на Скарадско језеро, те да видимо што је најважније и да се опет вратимо на ноћиште у Р[и]јеку. Тако и би. Барка, која је била на Р[и]јеци доведе нас до Кнежевског вапорића, који је стајао по сата испод Р[и]јеке. Чим се укрцамо у овај мали пароброд диже се на катарци плаво бела застава у знак да су Кнежеви гости на лађи, а остраг се указа крсташ – барjak црногорски: црвено поље, а на среди бео крст, црвено је поље осим тога заокружено белим оквиром. Вапорић је низ воду летио као стрела. Вода Р[и]јека вијуга се кроз један кланац, који у маломе представља Казан. Ова возидба низ реку, која је трајала $\frac{3}{4}$ сата, беше у сваком погледу интересантна, но још лепши је призор био када се изvezосмо на језеро. Пред нама острво Врањина, са селом истога имена и рушевином манастира, седиштем негдашњих архиепископа српских; десно Суторман – планина испод којега се види Вир – Базар, пред нама но с оне стране језера Грможур, лево Жабљак, а на сред језера тврђава Лесандро, која је толико грозила Црној Гори. Сима нам показа позицију са које је Кнез бомбардовао Лесандру, и пут језером, испод Лесандре, којим је Кнез на лађи са неколико пратилаца уочиглед турских топова, које на њу отвараше ватру, прешао језеро и искрцо се с оне стране код Вир – Базара, дело, које кад човек види ситуацију, чини се колико дрско, толико и неразмишљено. Но бадава, и у овој прилици био је Кнез јунак над јунацима, што му ни највећи противници не могу и неће. Извеземо се на отворено језеро, до иза Врањине под Грможур и када се диже ветар и таласи све то већи биваху (а ово је језеро врло опасно), ми окренемо и ударимо пут ушћа Р[и]јеке, у коју се после шест сати сртно увеземо. Око $7\frac{1}{2}$ часа искрцамо се на Ријеци уморни и гладни.

Сутрадан зором укрцамо се наново у пароброд па истим путем поред Плоче између Врањине и Лесандре к манастиру, а отуда у Морачу, која је тако брза и силовита, да ју је тешко савладати. Кад прођосмо поред Лесандре, а оно се на тврђави диже црногорска бандера те нас три пут поздрави, на што ју ми отпоздрависмо спустивши нашу заставу. Око 9 сати искрцасмо се близу Жабљака, те онда пешке до Жабљака због велике

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

воде, па од Жабљака преко Шегртнице и Мораче у село Бистрицу, где у кући перјаника Андра Бистричанина отпочинусмо. У Бистрици нас чекају коњи из Подгорице, неки турски хатови, који су више скакутили него што су ишли. Ово путовање зетском долином беше промена и наслада. Нису бадава Црногорци чезнули за овом долином кроз коју тече Морава или Зета а коју пресецају две дивне планинске реке: Тара и Цијевна. Ово је одиста плодно парче земље и док се обради сасвим, тешко да ће бити гладних година у Црној Гори, јер је Зета у стању да зарани сву Црну Гору. Долина се према Подгорици сужава и незннатно се пење на више. Најпре смо прешли реку Тару, која је тако брза да су је коњи једва прегазили, затим уз обалу Мораче ка Подгорици. Десно се пружају Арбанашке планине одпочињући од брда Хума, на среди ове линије види се издалека Шипчаник, једна од најтврђих позиција арбанашких према којима се дижу црногорски шанчеви дужом десне обале реке Цијевне. Цијевну прегазисмо близу њезина ушћа те уђосмо у такозвано Подгоричко поље које је доста каменито, но које се поред свег тога може обрадити бар за шуме. Лево црногорска брда, десно Арбанашки брегови, покривени снегом, за нама Скадарско језеро, а пред нама једва се виде мунаре¹¹⁴ Подгорице. Ено лево Веље и Мало брдо, око којега је толико крви проливено и пређе и сад, на црногорској страни високи Зеленик, а између њега и Вељег брда далеко унутра високи Загарац. Из Подгорице почињу брда Кучке крајине и Пипера па све до Медуна и Фундине, чије се развалине виде. Оне две главице, што су на врх брда, казују о јунаштву дичних Куча и њиовог војводе Марка Миљанова. Ево преда мном бојно поље о којему сам слушао као о бајци а наш Арнаутин који нас је пратио, леп и стасит човек, Турчин а из Подгорице родом, рече ми показујући у наоколу на Веље брдо, на Медун и Подгорицу: „Ето видиш, све је то било царево, а сад није. Видиш ли Подгорицу, лепше је но Цетиње!“ И доиста Турци певају о Подгорици: „Подгорице, мали Царигаде!“

У Трсту, 4. јуна 1880.

(наставак)

Дошавши у Подгорицу посетимо све војводе, а пре свега гувернера зетског Илију Пламенца¹¹⁵. Илија Пламенац је јако оседио и

¹¹⁴ Минарети.

¹¹⁵ Илија Пламенац (1821–1916), црногорски војвода и војсковођа, министар одбране Црне Горе.

Петар В. Крестић

види се да има млого посла. Вели да су Арнаути мирни и да и не мисле нападати, што год се о томе пише или је измишљено или претерано. Поздравио је све Вас и радује се твоме доласку, да ти покаже све позиције. Затим посетисмо војводу Петра Вукотића¹¹⁶, таста Кнежевог, Марка Миљанова, војводу Кучког и Лазара Сочицу¹¹⁷, војводу Пивског. Око 5 сати вратише нам сви посету *in corpore*.¹¹⁸ Петар Вукотић је појава необична, достојанствен, леп, љубазан и разборит. Он је сада командант војске, што је сакупљена у Подгорици и Зети. Марко Миљанов је природан по благом смешћем се лицу његовом не би нико замишљао у њему тог великог јунака. Марко је врло уважен од народа, и ако на двору није *persona grata*, а то зато што хоће истину да каже. Лазар Сочица, најбогатији Црногорац онакав је као што га сликају. Дебео је али је врло симпатична појава. Шњиме су била и два Божина брата, Марко и Ђура, и Пеко Павловић¹¹⁹, који сада нема команде него је увршћен међу војнике.

Сутрадан, дакле 23. маја, вратимо се истим путем у Бистрицу, а отуда пешке у Жабљак, где нас је чекао пароброд. Само смо данас вратили се оном Морачом, што скупа са Р[и]јеком утиче у Скадарско блато. Око подне стигнемо у Црнојевић Р[и]јеку а увече на Цетиње, које ми се после Подгорице учини као прави Беч, јер ваља имати на уму да је Подгорица иако је мали Цариград још увек права турска варош у свакоме погледу. То вече проведосмо у причању о нашему путовању и то у друштву свакидањем, на које смо се научили, као што се и оно на нас научило. Сутрадан, 24. маја, бесмо на опроштајној аудијенцији код Кнеза, која је трајала $\frac{1}{2}$ сата, после које нас је Кнез позвао то вече на вечеру у приватном кругу. На овој вечери, на којој је био само Кнез, били су осим нас Маша Врбица, Станко Радонић, Сима Поповић, Сава Пламенац и Блажко Петровић. Вечера је трајала 2 сата а после вечере трајао је разговор до 1 сата после поноћи. Кнез се расхеретао. Био је разговор о разним стварима, он је причао о бојевима, а нарочито о Бару и том се приликом решисмо да сутрадан у пратњи Маше Врбице пођемо у Бар. Кнез је био преко мере љубазан, пуковнику је дао велики кордон Даниловог крста а теби командер истога крста о врату. Диплома је готова, него жели да ти га

¹¹⁶ Петар Вукотић (1826–1903), војвода, командант у Херцеговачком устанку, отац кнегиње Милене.

¹¹⁷ Лазар Сочица (1838/40/42-1910), војвода, богати трговац стоком, јузбаша у Пиви, један од истакнутијих првака херцеговачког устанка 1875.

¹¹⁸ У групи, групно.

¹¹⁹ Пеко Павловић Николић (1828-1903), црногорски перјаник, командант и војвода, чувени хајдучки харамбаша из Старе Црне Горе.

Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880.

лично преда. „Ма хоћу да дође, па се надам да ће сада извесно доћи“. Излишно је да ти помињем да је и овом приликом више пута изјавио жељу да му дођеш. Читao нам је неке његове песме, а две-три дао ми је на моју молбу, да их штампам у „Срп[ској] Зори“. Око 1 сата растадосмо се и опростисмо се са Кнезом у најбољем расположењу. У уторак 25. маја, после једног издашног доручка код Маше Врбице, уз разна вина и друга пића, кренусмо се око 11 сати са Цетиња, опростив се са читавим друштвом, које нам беше толико омилило, а нарочито са нашим Симом Поповићем, кога смо заволели, и који нам је толике услуге учинио.

Можете мислiti какво је било путовање до Котора по тропској врућини, што је владала тога дана, а после онога доручка код Маше Врбице, коме није било ни kraja ni konца. Put да bog sačuva, s kamena na kamen, a uz to je bio moj koň испод sedla sav raњav, te sam moraо više pешке ihi, nego шto sam jaxao. Око 7 сати увече дођосмо у Котор после нечувених штрапаца. Tu код Рамадановића¹²⁰ пресвукосмо [се] a затим пођемо на вечеру: Маша Врбица, пуковник, Рамадановић, прота Рузовић и ja. Пре тога посетисмо на брзу руку владику, који се веома радовао нашем доласку. Љубишнима сам испоручио поздрав и извинио се због кратког времена. У 4 сата ујутру пођемо на пароброду „Тријесту“ у Бар; у Будви уђе у лађу госпођа Магазиновићка са унучићем, путовала је с нама до Бара зету, који је војени капетан у Бару и заповедник тамошње војске. Око 2 сата поподне уђемо у луку барску, Кнежева барка нас дочека а лучки капетан (Hafen Kapitän) и капетан Пејиновић, зет госпође Магазиновићке, поздраве пуковника званично и упарађени.

Лучки капетан рече пуковнику: „По налогу Његовог Височанства стављам се на расположење Ваше“. На пристану, у кући морског поглаварства, пред којом стајаше почасна стража, добисмо стан и пошто се својски одморисмо, пођемо у Бар. Маша Врбица уступио је свога хата пуковнику, који се међутим ратосиљао и хата и почести, јер се овај Турчин по навици својој ваздан баџакао. Напред је ишла почасна стража од 6 момака са пушкама, затим вођа ове кавалкаде капетан Пејиновић, у великој униформи, затим Маша, пуковник и ja, а уз нас Дулим-беј, барски кмет, који је желео да нам ода почаст, са неколико слугу.

Барска је долина прави рај. Описаћу вам је док се састанемо. Нити имам стрп[љ]ења ни времена да вам опишем ове маслинове шуме, које су прекрилиле и брда и долове. Град је сав порушен, становници живе изван варош[и], по баштама и шумама. У граду беше војска упарађена,

¹²⁰ Односи се на породицу Петра Рамадановића (?-1907), витеза и трговца.

Петар В. Крестић

официри нам показиваху поједине знаменитости. При растанку саопшти Маша Врбица војсци да јој се у почаст Хорватовићеву даје сваком момку по литре сланине и не зnam колико ракије, што војска поздрави са бурним: Живио Хорватовић!

27. маја вратимо се у пратњи Маше Врбице у Котор, и ту се шњиме оправдимо. Маша је на овом путу према нама двојици стално био пријатан и поверљив, да смо се чисто зачудили. Са мном је разговарао о многим стварима, између осталог и о Модошу¹²¹, што ће вас без сумње врло интересовати.

28. стигосмо у Дубровник, где се укрцасмо у Опуjiћев и Бошковићев нови пароброд „Дубровник“, заједно са Опуjiћем и Константиновићем, који су чекали на нас. Дубровник је малена али добра лађа, и иде из Дубровника у Трст за 32 сата, а најкраћом пругом нестајући никде.

29. маја имадосмо лепо време, 30. маја пак изјутра око 3 сата уђемо у буру. Још којекако с почетка, ал' кад уђосмо у Кварнеро, мислио сам да нећемо живи и здрави из њега изаћи. Међутим, лађа је издржала, иако су потреси били јаки. Ја сам био са Опуjiћем и Константиновићем горе на доку. Доле је, међутим, народ „блъвувао“. Ја нисам могао повраћати, иако сам имао велику муку, и баш тим већу. Ватар је све већи бивао. Капетан нам рече, да је дошла за по сата пре, не би имао куражи да уђе у Кварнеро.

Око 2 сата стигосмо у Трст. Бура је била жестока. Нисмо могли пристати уз моло, него смо се искрцали на барки, и то је искрцавање трајало пуна два сата. По купатилу и издашној вечери – заборавих у „блаженом“ сну сва „страданија“ тога знаменитог дана.

Сутра полазим у име Бога за Беч, а у недељу увече надам се да [ће] вас загрлiti ваш искрени и захвални син

Тодор

Срдачан поздрав од пуковника.

¹²¹ Данас Јаша Томић.

Petar V. Krestić

**LETTERS OF TODOR STEFANOVIĆ VILOVSKI
FROM THE 1880 TRIP TO DALMATIA AND MONTENEGRON**

Summary

Todor Stefanovic Vilovski (1854–1921), a scholar of diverse interests, endowed with undoubted literary talent, is well-known in Serbian historiography, local literature, politics and journalism. Due to various close links with the socio-political elite in Serbia he was able to directly monitor and even participate in some contemporary events of import. As a favorite of King Milan Obrenović, Vilovski was long in his service and had constant and intense correspondence with him.

The letters presented in this work were written in 1880 during Vilovski's trip to Dalmatia and Montenegro on the mission of accompanying Colonel Djuro Horvatović on behalf of the Serbian ruler. In long and detailed reports from that trip to his parents, he described the landscapes through which he passed, towns and villages that he visited, and most importantly, informed them in detail about the figures from public, cultural and political life that he met and became familiar with. His descriptions are trustworthy, picturesque and impressive, while the analyses of different people and their characters are interesting, insightful and humorous, at times even ironic, but certainly compelling. They provide the reader with plenty of valuable information on these areas as well as the people he mentions.

Key Words: Todor Stefanovic Vilovski, Montenegro, Prince Nikola I Petrovic Njegos, Dalmatia, Djuro Horvatović, Jovan Stefanovic Vilovski.

Чланак примљен: 26. 04. 2011.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

